

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ՍԵՐ ԶՈՆ
ՄԱՆԳԵՎԻԼԻ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԵՐԿՈՒՄ
(XIV դ.) (Համառոտ ակնարկ)

Եվրոպայի միջնադարյան ուղեգրությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Զոն Մանդևիլի «Ճանապարհորդություններ»-ի գիրքը, որը ուշագրավ է իր բազում առասպելախառն տեղեկություններով:

14 դ. անգլիացի ճանապարհորդ և ուղեգիր Զոն Մանդևիլի¹ մասին մեզ առայժմ հայտնի է միայն այն, ինչ նա պատմում է իր «Սըր Զոն Մանդևիլի ճանապարհորդությունները» երկում:

Ըստ իր ուղեգրության մեջ առկա վկայության, Զ. Մանդևիլն անգլիացի ասպետ էր: Նա ծնվել է Սուրբ Ալբանս քաղաքում²: Ուղեգրության հրատարակիչ Ս. Մոսլիի կարծիքով, նա հավանաբար էսսեքս կոմսության Բլեք Նոթլի քաղաքի Մանդևիլների տոհմից էր:³ Չնայած այն փաստին, որ Զ. Մանդևիլի կողմից իր մասին տված տեղեկություններն այլ աղբյուրներով չեն հաստատվել, սակայն դրանք կասկածի տակ դնելու պատճառ ևս չի հայտնաբերվել: Զ. Մանդևիլի լեզուն (գիրքը սկզբից գրվել է հին ֆրանսերենով՝ Անգլիայի միջին դարերի գրական լեզվով) և գաղափարները լրիվ համապատասխանում են այդ ժամանակաշրջանին:⁴ Վավերական է նաև այն, որ իր նշած ծննդավայրը՝ Անգլիայի Աուրբ Ալբանս քաղաքը նաև «Ճանապարհորդությունների» սկզբնավորման վայրն է:

Զ. Մանդևիլը ճանապարհորդել է 1322-1356 թթ. (ըստ որոշ ձեռագրերի՝ 1332-1366) և երեսունչորս տարի անց է կացրել օտար երկրներում: Նա ճանապարհորդությունը սկսել է Անգլիայից և հասել մինչև Հիմաստան ու Կորեա: Այդ ճանապարհին նա անցել է նաև Հայաստանով, հայերի հանդիպել Սուրբ Երկրում⁵ և այլուր. «Շատ ժամանակ անց եմ կացրել օտար երկրներում և տեսել ու անցել եմ շատ արքայությունների, երկրների, գավառների և կղզիների միջով և անցել եմ Թուրքիայով, Փոքր և Մեծ Հայաստանով, Թաթարիայով, Պարսկաստանով, Սիրիայով, Արաբիայով, Վերին և Ներքին Եգիպտոսով, Լիբիայով, Զալդեայով, Եթովպիայի մի մեծ մասով,

¹ Նրա «անգլիացի» կամ նաև «ճանապարհորդ» լինելու փաստը նշելով մենք նույնպես հիմնվում ենք իր իսկ վերոհիշյալ աշխատության վրա:

² The Travels of Sir John Mandeville. Translated with an introduction by C.W.R.D. Moseley. Penguin Books, England, 1988, p. 44.

³ The Travels of Sir John Mandeville, p. 10.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10-11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 44:

Ամագոնիայով, Մեծ և Փոքր Հնդկաստանի մի մեծ մասով և Հնդկաստանի կողքին գտնվող ևս շատ կղզիներով, որտեղ ապրում են շատ տարբեր մարդկանց տեսակներ, տարբեր սովորույթներով և արտաքիններով...»⁶:

Ջ. Մանդևիլի գիրքը գրվել է նույն տարում, երբ ավարտվել է իր ճանապարհորդությունը՝ 1356 թ.: «ճանապարհորդությունները» թարգմանվել է եվրոպական շատ լեզուներով: 15-րդ դարի սկզբին արդեն կային անգլերեն, գերմաներեն, լատիներեն, հոլանդերեն, չեխերեն և այլ լեզուներով թարգմանություններ:

Պահպանվել են Ջ. Մանդևիլի շուրջ երեք հարյուր ձեռագիր տարբերակներ, մինչդեռ Մարկո Պոլոյի *"Milione"* գրքից՝ ընդամենը յոթանասուն:

14-17 դդ. Ջ. Մանդևիլի «ճանապարհորդությունները», որպես Արևելքի մասին տեղեկությունների վստահելի աղբյուր, ընդգրկվել է մաև բազմաթիվ ժողովածուների և քարտեզագրքերի մեջ:

Այս ուղեգրությունն արժանացել է հետազոտողների ոչ միանշանակ գնահատականին: Այսպես Հեննինգը⁷ և Բովենշենը⁸ առհամարանքով են խոսում Ջ. Մանդևիլի մասին՝ նրա ուղեգրությունն անվանելով «մի խղճուկ սուտ»: Մյուս կողմից, ժամանակակից ուրիշ պատմաբաններ, ինչպես՝ Ջայլս Միլտոնը⁹ և «ճանապարհորդությունների» ժամանակակից հրատարակիչ Ա. Մոսլին, համոզված են որ Ջ. Մանդևիլն իրոք ճանապարհորդել է, առնվազն մինչև Սուրբ Երկիր և Եգիպտոս: Ռուս գիտնական Ս.Ս. Միրնին հայտնում է, որ Ջ. Մանդևիլն անգլիացի ասպետ էր, որը ծառայել է Եգիպտոսի սուլթանի մոտ¹⁰: Տարածայնություն է առկա մաև հայագիտության մեջ. գիրքը որպես սկզբնաղբյուր չի ընդգրկվել Հովհաննես Հակոբյանի¹¹ կազմած «Ուղեգրությունների» առաջին հատորում, Մանվել Զուլայյանն արդարացի վերապահությամբ է մոտեցել Ջ. Մանդևիլի հաղորդումներն իր աշխատության մեջ ներառելուն և օգտագործելուն¹²: Գոհար

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Хеннинг Р., Неведомые земли. М., 1961, т. III, стр. 194.

⁸ Նույն տեղում, էջ 199-200:

⁹ Milton G., "The Riddle and the Knight: In Search of Sir John Mandeville, the World's Greatest Traveler, Farrar, Straus and Giroux. New York, 2001.

¹⁰ С. М. Мирный. La Flor des Estoires de Terres d'Orient Гайтона как историко-географический источник по востоку и по истории монголов, «Советское Востоковедение», 1956, т. V, стр. 73.

¹¹ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, Հ. Ա, Երևան, 1932:

¹² Զուլայյան Ա., Հայ ժողովրդի 13-18 դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Երևան, 1990, էջ 17:

Կարագյոզյանն¹³ իր գրքում ավելի հանդուրժողաբար է մոտեցել Ջ. Մանդևիլի գրվածքներին:

Ջ. Մանդևիլի դեմ ուղղված փաստարկներից ամենատարածվածն այն է, որ նա իր «Ճանապարհորդությունները» գիրքը կազմելիս օգտվել է այլ՝ Օդորիկոս Պորդենոնցու, Վիլիելմ ֆոն Բուլդենսելի և Յեթում Պատմիչի ուղեգրություններից¹⁴: Իրենց հերթին այլ ճանապարհորդներ ևս տեղեկություններ են քաղել Ջ. Մանդևիլից, ինչպես՝ Յոհաննես Շիլբերգերը¹⁵:

Անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից, Ջ. Մանդևիլի գիրքը եվրոպացիների համար աշխարհի մասին տեղեկություններ հաղորդող աղբյուր էր: Ջ. Մանդևիլի «Ճանապարհորդությունները» այս կամ այն տարբերակով կարդացել և տեղեկություններ են քաղել Լեոնարդո դա Վինչին, Արագոնի արքայազն Պետրոս III-ը, Քրիստափոր Կոլումբոսը և այլոք:

Ջ. Մանդևիլը Հայաստանի, ինչպես նաև շրջակա երկրների մասին բերում է բազմազան տեղեկություններ: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա հիշատակած տեղական առասպելները:

Նա գրում է. «Տրապիզոնից դեպի Մեծ Հայք ուղիղ ճանապարհը տանում է դեպի Արթիրոն¹⁶ անունով մի քաղաք, որը նախկինում գեղեցիկ և հարուստ քաղաք էր, բայց թուրքերն այն ավերել են: Մոտակայքում խաղող և որևէ ուրիշ միրգ լավ չի աճում, քանի որ այդ երկիրը բարձր է և ցուրտ, սակայն շատ գետեր և աղբյուրներ կան, որոնք գետնի տակով հոսում են Եփրատից, որն այդ քաղաքից մի օրվա ճանապարհի տարածության վրա է: Այս Եփրատ գետը գետնի տակից դուրս է գալիս Հնդկաստանի կողմից և կրկին դուրս գալիս Ալազար երկրում: Մարդիկ Մեծ Հայքով անցնում են և գալիս Պարսից Ծով (Օոց - Ա.Ա.): Էրզրում քաղաքից կարող են գնալ Աաբիսսեբելլա կամ Սաբիսսակոլ անունով սարի մոտ: Դրան մոտ կա ևս մի բլուր Արարատ անունով (Հրեաները այն անվանում են Թանո), որտեղ իջավ Նոյի տապանը: Այն դեռ այնտեղ է և հեռվից երևում է պարզ եղանակի ժամանակ: Այդ լեռը յոթ մղոն բարձրություն ունի: Որոշ մարդիկ ասում են, որ նրանք եղել են այնտեղ և մատերով շոշափել են այն անցքը, որտեղից Սատանան դուրս եկավ այն բանից հետո, երբ Նոյն ասաց *Benedicite*, բայց նրանք ճշմարիտ չեն խոսում: Ոչ մի մարդ չի կարող այս բլրի վրա բարձրանալ ծյան պատճառով, ինչը միշտ այնտեղ է՝ ամառ և ծմեռ: Եվ ոչ մի մարդ այնտեղ չի բարձրացել Նոյի ժամանակվանից ի վեր, բացի մի վանականից, որն Աստծո շնորհքով գնաց այդ վայր և իր հետ բերեց նավից մի փայտ, որը մինչ այսօր պահվում է սարի ստորոտում գտնվող

¹³ Կարագյոզյան Գ., Հայաստանը և հայերը ֆրանսիական գրականության մեջ 11-14 դարերում, Երևան, 1988, էջ 86-97:

¹⁴ The Travels of Sir John Mandeville, p. 12.

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Ըստ հրատարակչի նույնացման՝ Էրզրում:

վանքում¹⁷: Այս վանականը շատ էր ցանկանում բարձրանալ բլրի վրա, և մի օր նա այդ ձեռնարկեց: Ճանապարհի երրորդ մասն անցնելուց հետո նա քուն մտավ և երբ արթնացավ, նա կրկին բլրի ստորոտի մոտ էր: Այդ ժամանակ նա աղաչեց Աստծուն, որ իրեն թույլ տա բարձրանալ, և մի հրեշտակ եկավ իր մոտ և ասաց, որ նա բարձրանա: Նա այդպես արեց, և տախտակը իր հետ ներքև բերեց: Սրանից հետո այլևս ոչ մի մարդ չի եղել այնտեղ, և նրանք, ովքեր ասում են, թե եղել են՝ սուտ են ասում»¹⁸:

Հարկ է նշել, որ Նոյի տապանի վրա ապաստան գտած սատանայի մասին լեգենդի աղբյուրը մինչ օրս մնում է անհայտ¹⁹:

Ապա Ջ. Մանդևիլը շարունակում է. «Այնտեղից քիչ հեռու Դայն²⁰ քաղաքն է, որը հիմնել է Նոյը, և նաև՝ Անյե (Անի - Ա.Ա.) քաղաքը, որտեղ ժամանակին կար հազար եկեղեցի»²¹:

Ջ. Մանդևիլը մեջբերում է մի լեգենդ դրախտից հոսող չորս գետերի մասին, որոնցից երկուսը՝ Տիգրիսն ու Եփրատը, հոսում են Հայաստանի տարածքով²²:

Չափազանց հետաքրքիր է Բազեի Ամրոցի մասին առասպելը: Ջ. Մանդևիլը գրում է. «Տրապիզոն քաղաքից մարդ գնում է դեպի Փոքր Հայք: Այդ երկրում ժայռի վրա կա մի հին ամրոց, որը ֆրանսերեն կոչվում է *'le Chastel Despuere'* այսինքն, անգլերեն, *The Castle of the Sparrowhawk*²³: Այն գտնվում է Լարրայս²⁴ և Պերսեփոն քաղաքների միջև և պատկանում է Կոռնիկոսի իշխանին: Նա հարուստ մարդ է և լավ քրիստոնյա: Այս ամրոցում դուք կգտնեք մի բազե՝ թառած իր նիստի վրա և մի գեղեցիկ Ֆերի²⁵ կին, որը նրա կողքին է նստած և նայում է նրա հետևից: Եվ ով որ գա և բազեին նայի, նրան արթուն պահելով յոթ օր ու յոթ գիշեր (ոմանք ասում են երեք օր ու երեք գիշեր) մենակ և առանց քնելու, ապա յոթերորդ (կամ՝ երրորդ) օրվա վերջում այս գեղեցկուհին կգա նրա մոտ և կպարզեի աշխարհում ցանկացած բան, որ նա կամենա: Դա փորձել են շատ անգամ: Մի անգամ եկավ մի Հայոց Թագավոր, հզոր և արժանավոր իշխան և բազեին արթուն պահեց մինչև հաստատված օրվա վերջը: Ապա կինը եկավ նրա մոտ և հարցրեց, թե ո՞րն է իր ցանկությունը, քանի որ նա փորձը լավ էր անցել: Թագավորը

¹⁷ Հավանաբար՝ Ս. Էջմիածնի կամ Ակոռիում՝ Ս. Հակոբի վանքում:

¹⁸ The Travels of Sir John Mandeville, pp. 113-114.

¹⁹ Այս առասպելը XIX դ. վերջին ռուսական աղբյուրներից գրի է առել Ունո Հոլմբերգը: The Mythology of All Races, MacCulloch, C. J. A., ed. Uno Holmberg. Finno-Ugric, Siherian, Vol. IV, Marshall Jones Co., Boston, 1927, p. 363.

²⁰ Ս. Մոսլին թե՛ Dayne-ը, և թե՛ Anye-ը թարգմանել է «Անի», սակայն շատ ավելի հավանական է որ առաջինը Դվինն է:

²¹ The Travels of Sir John Mandeville, p. 114.

²² Նույն տեղում, էջ 184-185:

²³ Բազեի ամրոց:

²⁴ Իմա՝ Այաս (ըստ Մոսլիի):

²⁵ "Faerye"="fairy", այսինքն՝ «փերի»:

պատասխանեց. «Ես իշխանս, բավականին հարուստ եմ, և ուրիշ բան չեմ ուզում բացի քո մարմնից, որը կուզենայի ունենալ ըստ իմ քմահաճույքի»: Եվ կինը պատասխանեց. «Հիմար և ոչ իմաստուն էր քո ցանկությունը: Ձի դու չես տիրանա իմ մարմնին, քանի որ ես երկրային արարած չեմ, այլ ոգեղեն»: Թագավորն ասաց. «Իրոք, ես չեմ խնդրի ուրիշ ոչ մի բան»: «Ես չեմ կարող քեզ հանել քո խելագարությունից», - ասաց կինը, - «բայց ես քեզ կտամ այն, ինչ դու չես խնդրել, սակայն՝ ինչն արդարացի է: Դու և քո հետնորդները մինչ իններորդ սերունդ, պատերազմ կտեսնեք և չեք ունենա կայուն խաղաղություն և միշտ ճորտ կլինեք ձեր թշնամիներին և ամեն տեսակի ապրանքի պակաս կզգաք»: Եվ այդպես էլ եղավ, քանի որ այդ ժամանակվանից Հայոց Թագավորը ևս երբեք խաղաղություն չտեսավ, այլ՝ անընդհատ պատերազմ, և՛ նա, և՛ նրա բոլոր ազգակիցներն աղքատ ու չքավոր են և ապրում են իրենց թշնամիների հարկի տակ»²⁶:

Այս առասպելն ամենկատ չի մնացել գրականության մեջ. այն որպես սյուժե օգտագործվել է Ժան դ'Արրասի աշխարհահռչակ «Մեյուզին» վեպում, որը գրվել է 1387 թ.:

Ջ. Մանդևիլի համար Հայաստանի և այլ երկրների մասին տեղեկությունների կարևոր աղբյուր է Հեթում Պատմիչի "La Fleur des Estoires de la Terre d'Orient" («Արևելքի երկրների պատմության ծաղկաքաղ») երկը: Ջ. Մանդևիլի «Ճանապարհորդությունների» Գլուխ 28-ը Հեթումի «Ծաղկաքաղի» առաջին գրքի 7-13 գլուխների մի ուշագրավ համակցություն է, որտեղ ճանապարհորդը խոսում է Պարսկաստանի, Հայաստանի, Մարաստանի, Վրաստանի, Թուրքիայի, Միջագետքի և Եթովպիայի մասին:

«Սրանից (Պարսկաստանից - Ա.Ա.) հետո կա Հայաստան երկիրը, որը մի ժամանակ բաժանված էր չորս թագավորությունների: Սա մի մեծ, առատաբեր ու լավ երկիր է: Այն սկսվում է Պարսկաստանի մոտից և տարածվում դեպի արևմուտք՝ մինչև Թուրքիա երկիրը: Լայնությամբ այն Ալեքսանդրիա քաղաքից, որ հիմա կոչվում է Porte de Fer (Երկաթե դուռ - Ա.Ա.), տարածվում է մինչև Մեդիա երկիրը: Այս Հայաստան երկրում կան շատ գեղեցիկ քաղաքներ, բայց ամենահայտնին Թավրիզն է»²⁷:

Եվրոպական միջնադարյան ուղեգիրների երկերում արձանագրված փաստերն ու դիտարկումները մեծ արժեք են ներկայացնում ինչպես Հայաստանի պատմության տարբեր հարցերի քննության ու հետազոտման, այնպես էլ եվրոպական ընթերցող հասարակության շրջանում Հայաստանի մասին առկա տեղեկությունների հաղորդման առումով: Ջ. Մանդևիլի «Ճանապարհորդությունները» երկը մեծ դեր է խաղացել եվրոպայում Հայաստանի մասին պատկերացում ձևավորելու գործում:

²⁶ The Travels of Sir John Mandeville, pp. 112-113.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 162: